

Úvodem k monotematickému číslu „Sociolingvistika a sociologie jazyka“

Tímto monotematickým číslem chceme připomenout, že na pomezí lingvistiky a sociologie se nachází zajímavá výzkumná oblast, kterou lze velmi obecně vymezit jako různé aspekty vztahu jazyka/komunikace a společnosti. K lingvistickému východisku tohoto zkoumání odkazuje výraz „sociolingvistika“ (*sociolinguistics*, *Soziolinguistik*), k sociologickému východisku pak zase výraz „sociologie jazyka“ (*sociology of language*, *Sprachsoziologie*). To je však velmi elementární rozlišení, využívající zejména toho, že takové dva výrazy tu prostě k dispozici jsou, a že je proto lze (v zájmu „ekonomie jazyka“) obsahově diferencovat, respektive jejich obsah rozdílně nadefinovat. Odborná praxe je však složitější a v zásadě nepřehledná. Poměrně časté jsou následující tři případy: „sociolingvistika“ a „sociologie jazyka“ se používají symetricky pro označení dvou odlišných výzkumných oblastí, z nichž jedna vychází od studia jazyka a druhá od studia společnosti – v té první se zájem soustřeďuje na to, jak se jazyk, lépe řečeno: různé aspekty jeho struktury, mění v závislosti na různých aspektech společenských struktur, v té druhé na to, jaký je význam jazyka pro utváření různých struktur společenských (např. pro reprodukci společenské nerovnosti). Druhým případem je to, že „sociolingvistika“ a „sociologie jazyka“ se používají víceméně synonymně a zahrnují obě výzkumné oblasti uvedené výše, tj. sociální dimenze jazyka a jazykové dimenze společnosti. Posledním vztahem, charakteristickým zejména pro současnost, je uspořádání hierarchické: „sociolingvistika“ zahrnuje „sociologii jazyka“ jakožto určitý druh sociolingvistiky, a to vedle druhů dalších (viz dále).

Výrazy „sociolingvistika“ i „sociologie jazyka“ vstoupily do povědomí širšího okruhu odborníků v šedesátých letech 20. století v souvislosti s intenzivním rozvojem interdisciplinárního diskursu v USA. Zpočátku šlo o programovou spolupráci lingvistů a sociologů, a tedy o budování rovnovážné interdisciplíny. Lingvisté byli v té době fascinováni generativní gramatikou a vytváření nového přístupu ke studiu jazyka, obohaceného o sociální dimenzi, se odehrávalo na jejím pozadí. Zainteresovaní sociologové zase vložili do vínku nově vznikající interdisciplině především orientaci na strukturní funkcionalismus T. Parsonse. Další vývoj však byl hlavně v režii lingvistů, neboť pro ně se stala analýza sociální dimenze jazyka a komunikace nepostradatelnou. Sociologové se orientovali na jiné problémy, a tak i to, co se od té doby označuje jako „sociologie jazyka“, je především dílem lingvistů a jako takové ze strany sociologů příležitostně kritizováno.

O „sociologii jazyka“ se však hovořilo mezi sociology už dříve a bez spojitosti s děním v angloamerické vědě. Stačí otevřít např. systematickou „Sociologii“ brněnského sociologa Inocence Arnošta Bláhy, který svou práci dopsal ještě před rozvojem interdisciplinárního diskursu (r. 1958). V ní najdeme obsáhlou kapitolu „Sociologie řeči“, uvedenou jako jeden z aspektů speciální sociologie. Bláha, stoupenec durkheimovské školy, věnuje pozornost především strukturalistické lingvistice Ferdinanda de Saussura, vycházející z rozlišení sociálního *langue* („jazyk“) a individuálního *parole* („mluva“), a dalším frankofonním autorům. Připomíná však i badatele starší jako Wilhema von Humboldta, dále střeoevropský strukturalismus (Pražskou školu) a výzkumy a diskuse sovětské. Symptomatické je opět to, že se opírá spíš o práce lingvistů než o práce sociologů.

Jak už jsem naznačil výše, neexistuje žádná paradigmatická podoba sociolingvistiky, respektive sociologie jazyka. Protože však sociolingvistika dnes patří k předmětům, které se běžně vyučují v rámci studia lingvistických, resp. filologických oborů, existuje velké množství jejich definic a odpovídajících předmětných strukturací. Zdá se, že silí velmi široké pojetí sociolingvistiky, které do sebe zahrnuje i „sociologii jazyka“ jako jednu ze svých subdisciplín. Jako příklad si můžeme uvést koncepci významného německého sociolingvisty Norberta Dittmara z jeho knihy „Grundlagen der Soziolinguistik“, vydané v r. 1997. Ten rozlišuje čtyři „metodologická paradigmat sociolingvistiky“: (1) sociální dialektologie neboli variační lingvistika, (2) sociologie jazyka, (3) etnografie komunikace, (4) interakční sociolingvistika. Pokusím se nyní tyto čtyři druhy sociolingvistiky stručně charakterizovat (podrobněji viz <http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/sociolng.htm>), a to v zásadě nezávisle na Dittmarově knize.

Variační lingvistika (běžněji *variační sociolingvistika*) je spjata především s dílem amerického badatele Williama Labova a představuje přístup, který bývá nejčastěji ztotožňován se sociolingvistikou jako takovou (a ostatní přístupy pak bývají vykazovány jinak, zejména do lingvistické antropologie). Charakteristické je pro variační sociolingvistiku korelativní studium: aspekty jazykové struktury (nejčastěji jednotlivé hlásky nebo tvary, tzv. varianty) jakožto závislé proměnné bývají korelovány s aspekty sociálních struktur (nejčastěji třída, pohlaví, věk, etnicita) jakožto nezávislými proměnnými. Původním smyslem bylo zjistit, jak variování jazyka závisí na sociálních faktorech, a tak přispět k vysvětlení toho, jak se jazyk vyvíjí.

Sociologie jazyka jakožto produkt americké sociální vědy šedesátých let 20. století je spojována především se zakladatelskými pracemi Joshuy Fishmana (příznačné je to, že i sám Fishman neabsolvoval sociologická studia). I fishmanovská sociologie jazyka představuje v zásadě korelativní přístup, ale její záběr je obecnější: nepracuje se v ní příliš s jednotlivými prvky struktury jazyka, ale spíše s komplexními útvary a procesy jako „varieta“ (tj. například dialekt, spisovný jazyk) a standardizace (kodifikace) jazyka. Pokud jde o struktury společenské, v popředí jsou pojmy jazykové společnosti a komunikační doména (rodina, škola, úřad apod.). Úkolem je např. pomocí rozsáhlého dotazníkového průzkumu zjistit, jaký „jazyk“ se používá v určitých komunikačních doménách multilingvního společenství, jaké jsou postoje k tomuto „jazyku“ (přesněji: varietě), jakou má symbolickou hodnotu, a tak přispět k rozhodnutí, která varieta má být nominována do funkce národního nebo úředního jazyka a standardizována (např. v situaci rozpadajícího se koloniálního systému).

Etnografie komunikace (synonymně *etnografie mluvení*) navazuje na americkou antropologickou tradici a je spjata především s dílem Della Hymese. Obecným programem etnografie komunikace je studium komunikační kompetence, tj. souboru všech znalostí, které umožňují mluvčímu, aby mohl komunikovat v určitém jazykovém společenství. Tento soubor nezahrnuje pouze znalost jazyka, tzv. jazykovou kompetenci, která je tradičním předmětem strukturní, respektive generativní lingvistiky, ale i znalost toho, jak užívat jazyk v nejrůznějších komunikačních situacích. V etnografii komunikace jde tedy například o zúčastněné pozorování a zjišťování toho, kdy se hovoří, kdy se mlčí, o jakém tématu se hovoří a s kým, respektive o čem se vůbec nehovoří (jazykové tabu), jaká varieta jazyka se v dané situaci používá (angličtina, nebo domorodý dialekt?), jaký efekt lze v rozhovoru dosáhnout přechodem od jednoho jazyka k druhému apod.

Interakční sociolingvistika (synonymně *interpretativní sociolingvistika*) vychází z lingvistické antropologie a etnometodologie, zejména etnometodologické konverzační analy-

zy (H. Sacks), zčásti i z filozofie běžného jazyka (J.L. Austin, H.P. Grice). Za určitou syntézu tohoto směru lze pokládat práce Johna Gumperze z počátku 80. let. V tomto odvětví sociolingvistiky se analyzují interpretační procesy účastníků rozhovoru – to, jak mluvčí interpretují verbální akce svých komunikačních partnerů a jak své verbální akce činí interpretovatelnými (např. vyjadřování nesouhlasu při přijímacím pohovoru). Jazykové variantnosti je přisuzován interakčně konstitutivní charakter – užití jazykových variant a variet v komunikaci něco sociálního produkuje (např. sociální distanci, moc, nerovnost, solidaritu, důvěrnost apod.).

Interakční sociolingvistika představuje výzkumnou oblast, která se v rámci sociolingvistiky začala utvářet později a která není zatím tak vyhraněna jako odvětví ostatní. Její formování souvisí s výraznějším uplatňováním kvalitativních metod ve společenských vědách. Interakční sociolingvistika sdílí se sociologií intenzivní zájem o účast jazyka/komunikace při utváření sociálních realit. V této novější sociolingvistice však už nejde jen o jazyk jako skupinotvorný faktor (např. o funkci jazyka při konstituování národa nebo o argot jako komunikační prostředek určité deklasované společenské skupiny, jak už to nalezeme u zmíněného I.A. Bláhy), ale hlavně o podíl jazyka na utváření sociálního jednání. Pozornost se věnuje např. tomu, jak se v každodenním rozhovoru „dělá“ úspěšná žádost, jak se formuluje pozvání, aniž by *oba* komunikační partneři riskovali, že ohrozí svou „tvář“, nebo jak se ve vzájemné kooperaci „dělá“ uzavření rozhovoru apod. *Průběhy* takových sociálních akcí se fixují pomocí audiálních nebo audiovizuálních nahrávek a následně pomocí odpovídajících transkriptů. Obecně lze konstatovat, že interakční sociolingvistika (spolu s etnografií komunikace) podstatně přispěla k tomu, že v novějším vývoji sociolingvistiky už nestojí zcela v popředí korelativní přístup, a že už tedy v zásadě neplatí jedno z nejrozšířenějších vymezení sociolingvistiky jako výzkumu „jazyka v sociálním kontextu“ (s důrazem na předložku „v“). Jinak řečeno, uznává se, že jazykové variování není pouhým *odrazem* sociálního kontextu, nýbrž sociální kontext je jazykovým variováním (spolu)utvářen.

Podívejme se nyní na příspěvky zařazené do tohoto monotematického čísla. Ty přirozeně jen zčásti reprezentují výše uvedenou různost sociolingvistiky, ale na druhé straně ji v něčem přesahují. – Studie *I. Lanstýka*, vycházející z jazykové situace na jižním Slovensku, se pohybuje v paradigmatu variační sociolingvistiky. Je tedy ukázkou toho, co typicky dělají lingvisté, „když dělají sociolingvistiku“. Za zmínku stojí nepochybně i to, že studie je koncipována tak, že ji čtenář-nelinguista může využít jako dobrý úvod do řady sociolingvistických konceptů. – Příspěvek *J.V. Neustupného* je zatím nejsystematičtějším výkladem jeho originální koncepce jazykového managementu (tj. „spravování jazyka“). Autor, který žil několik desetiletí v Austrálii a nyní působí v Japonsku, vyvinul svou teorii jako komplexnější alternativu k teoriím jazykového plánování. V Neustupného koncepci mají své místo nejen společensky relevantní organizace (např. školy, ministerstva), ale i jednotliví mluvčí, „spravující svůj jazyk“ v každodenních promluvách. Právě touto komplexností je dáno, že Neustupného sociolingvistika prochází napříč několika výše uvedenými paradigmaty. Za zmínku stojí i autorův výklad o vývoji sociolingvistiky, neboť svou plastičností vhodně doplňuje schéma, které jsem načrtl v tomto úvodu. – Následuje článek *L. Uhlířové* o jazykovém poradenství. To představuje jednu z nejpropracovanějších forem organizovaného jazykového managementu. Autorka se zabývá jazykovou poradnou jako zdrojem sociolingvistických informací a tím, že se zaměřuje na „zákazníky“ poradny (včetně jejich jazykových dotazů), vybízí k úvahám o vztahu individuálního a organizovaného

jazykového managementu. – Obsáhla stať *J. van Leeuwen-Turnovcové* nás posouvá blíže k sociologickému pólu monotematického čísla. Autorka v ní pracuje s konceptem „diglosie“ – jedním z centrálních konceptů „sociologie jazyka“. Diglosii se obvykle rozumí jazyková situace, v níž v zásadě všichni mluvčí téhož jazykového společenství užívají dvě variety jazyka – jedna bývá hodnocena jako vyšší (V) a ta se nepoužívá v běžné komunikaci, druhá má nižší prestiž (N) a ta je mateřským jazykem mluvčích; varietu V si mluvčí osvojují teprve ve škole. V a N mají rozdílnou funkční distribuci: V se užívá především v psaných projevech a v mluvené formální komunikaci, N se užívá v případech ostatních. U nás lze V nejspíš ztotožnit se spisovnou češtinou a N s obecnou češtinou. Autorka hledá příčiny diglosie v Čechách, přičemž analyzuje faktory sociohistorické, kulturní a především genderové. – *Nekvapilův a Leudarův* článek nás přivádí k interakční, resp. interpretativní sociolinguistice (sociologii?). Inspirováni etnometodologií, autoři vypracovali koncept „dialogická síť“, jímž se snaží vystihnout intertextuálnost v oblasti masmediální komunikace.

Následuje sedm recenzí, které by měly čtenáře upozornit na další zajímavé souvislosti mezi jazykem, respektive komunikací, a společností.

Jiří Nekvapil
hostující editor